

Achter de trommels: het Afrikaner nationalisme als bouwsteen voor het ideologische discours van de Vlaamse Beweging (ca. 1875-1921)*

YVES T'SJOEN

University of Ghent, Belgium

Universiteit Gent

Vakgroep Nederlandse Literatuur en Algemene Literatuurwetenschap

Blandijnberg 2, B-9000 Gent, België

Yves.TSjoen@UGent.be

Afrikaner nationalism in the context of the political and social strategies of the Flemish Movement (1875-1920)

Abstract. During the First World War some young Flemish intellectuals and writers took advantage of the German *Flamenpolitik* (the occupation politics in Flanders) in order to realise a number of socio-political, economic and linguistic goals in Flanders. The bourgeois and higher social classes, as well as the Belgian government, were only French speaking at that time. This agitation by Flemish artists and historians, politicians and writers is called *activisme*. Some of them strived for a *Diets* (a reunited Dutch-speaking) nation, based on a unifying idea of 'Great-Netherland' sentiments (*Groot-Nederland*). One of those 'Diets' writers was Wies Moens. His idea of a 'Great-Dutch' nation included not only the Netherlands and Flanders, but also the Afrikaans-speaking part of the South-African population. In the twenties Moens stood up for a cultural notion of the 'Diets' ideas, in the thirties and during the Second World War he gave it a more radical political-ideological significance. This paper focuses on the way young activists and Flemish nationalism at the end of the 19th century, and more particularly in the first decades of the 20th century, made use of the white Afrikaner nationalism, and more specifically the mystification of the (second) Anglo-Boer War, to enforce their own political message.

Keywords: Flemish and Afrikaans literature, Flemish Movement, Great-Netherland, humanitarian expressionism, intercultural relations, Anglo-Boer War

* Deze tekst is een uitgebreide versie van de plenaire openingslezing die gepresenteerd is op het ALV-congres 11-13 september 2006 aan de Universiteit van Stellenbosch. Deze deelstudie wil de aanzet zijn voor een onderzoeksprogramma naar de Groot-Nederlandse gedachte en de focus op Zuid-Afrika (19de en 20ste eeuw) van de Universiteit van Amsterdam en de Universiteit Gent, dat binnen afzienbare tijd zal worden gestart.

In Europa verscheen er Krugerbier, Krugersigaretten, speculaas in de vorm van Kruger en stenen pijpenkoppen met de beeltenis van "Oom Paul." (David van Reybrouck, *De plaag*)

Trahit sua quemque voluptas
(Vergilius, *Bucolica* II, 65)

1. Inleiding

In zijn memoires tekende Wies Moens (1898-1982), de zoon van een kleine Vlaamse middenstander, een herinnering op aan De Kroon. Die terugblik voert ons mee naar de vroege jaren tien van de twintigste eeuw in een Vlaams provincie-stadje. De Kroon was de naam van de bakkerij en de kruidenierszaak van Wies Moens' vader, ergens in het landelijke Oost-Vlaanderen aan de Schelde. In een beschrijving van het interieur en de aangeboden voedingswaren staat de volgende passage:

En dan zijn daar de hoge koffietrommels, die aan den eenen kant de portretten vertoonen van Paul Kruger en zijn medestrijders, aan den anderen kant: koningin Victoria, omringd door officieren in vuurroode tunieken en heeren in deftige jassen. Om de koningin en haar gezelschap te zien moet ge achter de trommels gaan kijken, die altijd zóó zijn geplaatst, dat ge de Boeren-leiders in het oog krijgt. 'Dat waren nog eens mannen,' zegt vader. In het stadje [Dendermonde] kwamen tijdens den Boeren-oorlog een paar 'Transvalers' het woord voeren. Zij logeerden bij een van mijn ooms, die hen wilden tracteeren op Engelsch bier. Maar zij weigerden beslist, van dit bier te drinken. (Moens 1996: 87)

De "Transvalers," of dus de Afrikaners, in deze prozaïsche getuigenis zijn niet nader geïdentificeerd dan als Blockhooy en Louw. Een uitvoeriger versie van die ongetwijfeld tijdsgebonden, ideologisch gekleurde herinnering aan de Boerengeneraals, opgetekend tijdens de Tweede Wereldoorlog, lezen we in Moens' nostalgische liefdesverklaring "Herinneringen aan Zuid-Afrika," waarover aan het eind van mijn opstel méér. Dat Wies Moens expliciet refereert aan de tweede Anglo-Boerenoorlog (1899-1902) kan weinig verbazing wekken. Sinds de Transvaalse Opstand, de zogenaamde 'Eerste Vrijheidsoorlog' (1880-1881), en na de oprichting van de Zuid-Afrikaansche Republiek, en eigenlijk al in de hele voorgeschiedenis nadat Groot-Brittannië Transvaal eerst had geannexeerd, heeft de Vlaamse Beweging een bijzondere belangstelling ontwikkeld voor de strijd van de Afrikaner Boeren tegen het Britse imperium, dat aan een koloniale corridor werkte van Cairo tot Kaapstad. Al moet de impact van die Vlaamse Beweging in België, vooral na de wapenstilstand van november 1918, ook niet worden overschat: "De Vlaamse beweging stelde [na de Eerste Wereldoorlog] in haar

politiek-nationalistische variant, die vooral bestond uit ex-activisten en oud-gedienden van de Frontbeweging, aanvankelijk niet veel voor" (Reynebeau 2003: 220). Tegelijk bestond de Vlaamse Beweging uit een amalgaam van de meest uiteenlopende politieke en maatschappelijke opvattingen. De ideologische ontwikkelingen, langs links en langs rechts, van figuren als Achilles Mussche, Victor J. Brunclair, Wies Moens en Cyriel Verschaeve, zijn daar een indicatie van. Brunclair overleed in een concentratiekamp van het Nazi-regime, Moens en Verschaeve kozen voor de collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog. De Vlaamse Beweging, die zich ontwikkelde uit het flamingantisme en die volgens Reynebeau vooral de middenklasse aansprak, wilde haar identiteit ontleen aan het Nederlands, waarmee ze zich wilde "affirmeren als een aparte sociale groep" en "in zijn bestaan en eigenwaarde worden erkend" (Reynebeau 2003: 220).

Een icoon van die Vlaams-nationale affiniteit met de strijd voor een zelfstandig bestaan en eigenwaarde van de Afrikaners is de koekentrommel met frontaal Paul Kruger en de Boeren-leiders, en daarachter, zo wordt door Moens beklemtoond, koningin Victoria. Toen president Kruger in 1900 door Frankrijk en Duitsland eerst naar België en later naar Nederland reisde, werd hij ook bij ons fel bejubeld. Ook toen in 1902 de bekende Boeren-generaals Christiaan de Wet, Louis Botha en Koos de la Rey de Lage Landen aandeden, waren feestredes en jubelende menigten hun deel. In Vlaanderen bestonden in verschillende steden zogeheten Boeren-comités,¹ die geld en goederen inzamelden voor noodlijdende Transvaalse en Vrijstaatse Boeren (Jonckheere 1999: 72-73). Vlamingen voelden zich betrokken en deelden de anti-Britse gevoelens van de Afrikaner gemeenschap. De productie en de verkoop van koekjeströmmels, maar ook van andere objecten, met de beeltenis van Kruger was een manier om de kas van de Boeren-comités te spijzen en sympathie te werven voor de zaak van de Afrikaners.

Voor deze bijdrage wil ik een periode in de vroeg-twintigste-eeuwse literatuur in Vlaanderen vanuit de hiervoor geschetste invalshoek verkennen. Die periode, de jaren tien en twintig van de vorige eeuw, wordt gekenmerkt door ingrijpende maatschappelijke, politieke en culturele veranderingen. Literaire ontwikkelingen kunnen niet los worden beschouwd van socio-politieke gebeurtenissen, ook niet in Vlaanderen, en meer bepaald van de wijze waarop de Vlaamse Beweging zich profileerde. Literaire systemen, die qua instituties, actoren en instrumenten sterk wisselend zijn, kunnen evenmin los worden gezien van andere literaire systemen. Een systeem is nooit autonoom. Concreet: de Zuid-Afrikaanse kwestie heeft een centrale rol opgeëist in het 'naoorlogs activistisch' Vlaams-nationalistische discours dat toen werd gevoerd. Een vergelijkende studie van beide literaire

¹ In Brussel was bijvoorbeeld Eugène N. Marais actief. Zie Rousseau 2005 [vierde druk]: 139-142 en Van Reybrouck 2001: 159 en 177.

systemen, het Vlaamse respectievelijk het Afrikaanse, is tot vandaag nog niet echt ondernomen, althans niet wat die periode betreft. In de studie van Hennie van Coller en Bernard Odendaal over “de verhouding tussen de Afrikaanse en Nederlandse literaire systemen” wordt een eerste panoramische aanzet gegeven voor een dergelijk comparatistisch onderzoek.² Voor de periode 1960-1990 is er onder meer de studie van G.J. Schutte, *De roeping ten aanzien van het oude broedervolk; Nederland en Zuid-Afrika* (1993). Over de vroege jaren twintig daarentegen vind ik in de wetenschappelijke literatuur weinig gegevens die een verhelderend licht kunnen werpen op de toenadering of de verwijdering tussen Afrikaanse en Nederlandstalige (in het bijzonder Vlaamse) schrijvers, en hun respectieve netwerken. Ook in de imagologische studie van Wilfred Jonckheere, *Van Mafeking tot Robbeneiland: Zuid-Afrika in de Nederlandse literatuur 1896-1996* (1999), wordt over die periode weinig informatie geboden. Jonckheere heeft wel aandacht voor het beeld van de eerste Anglo-Boerenoorlog in werk van negentiende-eeuwse Vlaamse schrijvers en wetenschappers, zoals Paul Fredericq en Pol de Mont (Jonckheere 1999: 69 e.v.). Over de periode die ik voor mijn literair-historische expeditie als uitgangspunt neem, wordt in deze revelerende studie niets vermeld, ofschoon de context van het zogeheten ‘Dietse’ of Groot-Nederlandse idealisme wel ter sprake komt.

Mijn verhaal is opgetrokken uit drie delen. Teneinde globaal inzicht te verlenen in ontwikkelingen in de Vlaamse literatuur eind jaren tien en begin jaren twintig zal ik eerst een uitvoerig algemeen-contextualiserend overzicht bieden van literaire, sociale en politiek-ideologische tendensen in Vlaanderen. Daarna tracht ik na te gaan welke de voedingsbodem was voor die particuliere Vlaamse (en Nederlandse) belangstelling voor de Afrikaner-vrijheidsstrijd. Tot slot besteed ik aandacht aan enkele negentiende- en twintigste-eeuwse figuren uit de Vlaamse Beweging, die vanuit een Groot-Nederlands of Diets gedachtegoed in Vlaanderen een beeld van de Afrikaner taalgemeenschap en haar strijd tegen de verengelsing hebben gepresenteerd. In dat laatste deel van mijn verhaal keer ik terug naar de passage waarmee ik deze bijdrage aanving: hoe koekjestrømmels met het portret van Paul Kruger en andere curiosa méér waren dan exotische handelswaar in Vlaamse kruidenierszaken, maar vooral de expressie wilden zijn van op vermeende bloedverwantschap en een verwante taal gefundeerde sentimenten van volksverbondenheid, een zeer sterk geprononceerde ‘stamverwantschap.’

² H.P. van Coller en B. Odendaal. “Die verhouding tussen die Afrikaanse en Nederlandse literêre sisteme.” 2 delen. *Over grenzen/Oor grense. Resente Nederlandse, Vlaamse en Afrikaanse poësie*. Eds R. Foster, Y. T'Sjoen en T. Vaessens. In voorbereiding (2007/2008).

2. De historische avant-garde als facettenoog – de context waarin twee Vlaamse dichters zich ontwikkelen

Tegen de turbulente achtergrond van de Eerste Wereldoorlog kwam een 'nieuwe beweging' tot ontwikkeling, die in de literaire historiografie ook wel eens (ongenuanceerd) wordt aangeduid met de term 'historische avant-garde.' Het ontstaan van de internationale stroming van het modernisme moet worden beschouwd in het licht van historische, politieke, economische en socio-culturele veranderingen. In de poëzie in Nederland en Vlaanderen heeft de *eerste* vernieuwingsgolf zich gemanifesteerd van het begin van de Grote Oorlog tot de tweede helft van de jaren twintig. De *tweede* modernistische golf zal zich pas na het einde van de Tweede Wereldoorlog ontwikkelen, met in Nederland de manifestatie van de Beweging van Vijftig en in Vlaanderen de generatie van de zogenaamde Vijfenvijftigers rond het tijdschrift *Gard Sivik*. De vernieuwing op het gebied van het proza in ons taalgebied moeten we later situeren. Pas in het interbellum, in de jaren dertig, zullen respectievelijk de psychologische en de ideeën- of probleemromans een opmerkelijke impuls krijgen, met werk van respectievelijk Simon Vestdijk en Maurice Roelants (psychologische roman) én Ferdinand Bordewijk en Gerard Walschap (ideeënroman).

In de jaren tien en twintig van de vorige eeuw heeft het modernisme zich dus eerst gemanifesteerd in de poëzie in Vlaanderen en Nederland. Vooral in Vlaanderen, tijdens de eerste grote wereldbrand, sloot deze nieuwe stroming aan bij ontwikkelingen in Duitsland, in het land dus van de agressor. Het kan weinig verbazing wekken dat de culturele wind uit het Oosten blies: tijdens de Eerste Wereldoorlog was Vlaanderen bezet gebied, waar de Duitsers een *Flamenpolitik* voerden met de bedoeling Vlamingen te winnen voor de Duitse zaak. Op die manier ontstond een direct contact met de cultuur van de bezetter, die Duitse tijdschriften en kranten ter beschikking stelde van de belangstellende Vlaamse lezers. Periodieken als *Die Aktion*, *Der Sturm* en *Die Weissen Blätter*, die zich opwierpen als katalysators van allerlei avant-garde stromingen op artistiek gebied, konden bijvoorbeeld in de stadsbibliotheek van Antwerpen worden geconsulteerd. Het is trouwens daar dat Paul van Ostaijen het werk van de Duitse expressionistische dichters, en op een indirecte wijze ook het werk van Apollinaire, heeft 'ontdekt.'

Sinds Bourdieu's veldtheorie en later de polysysteemtheorie ingang heeft gevonden, ook in ons taalgebied, bestuderen we literatuur bij voorkeur in haar maatschappelijke inbedding, en dus niet uitsluitend als een entiteit op zich. Het internationale modernisme markeert een nieuw begin: vele kunstenaars en intellectuelen beseften tijdens en meteen na de kaalslag van de Eerste Wereldoorlog het failliet van de oude burgerlijke waarden. Immers, de burgerij had

de verwoestende wereldbrand niet kunnen voorkomen. In die sfeer van chaos en anarchie, in de ondergangsstemming die het geruïneerde avondland Europa in haar greep had, was het tijd voor een radicale breuk met het voorgaande. Artistiek gesproken was dat voorgaande het impressionisme. In de kunst zien we een belangwekkende verschuiving optreden van een tekening naar de natuur, van de uiterlijke waarneming (of dus *l'impression*), naar de verinnerlijking van die waarneming. In het expressionisme staat niet de registratie der dingen voorop, maar wel de zoektocht naar de essentie, de (abstracte) onderliggende idee. Dat betekent dat de werkelijkheid vanuit een persoonlijke visie wordt gedeformeerd en kunstenaars kiezen voor een non-figuratieve, abstracte compositie in plaats van een mimetische, iconografische weergave van het geobserveerde. Op literair gebied zien we een gelijkaardige ontwikkeling als in de schilderkunst. Literatuur is in de tweede helft van de jaren tien niet langer de uitdrukking van een particuliere gemoedstoestand, geen belijdenis van individuele emoties, of zoals Willem Kloos in idiosyncratische romantische verzen nog dichtte, geen expressie van aller-individueelste gevoelens. Literatuur wilde voortaan wel een uitdrukking van ideeën zijn, een visie op de werkelijkheid verbeelden. Ik ben mij er natuurlijk van bewust dat ik in deze algemene karakterisering van de modernistische literatuur tijdens en na de eerste grote wereldoorlog een te generaliserend beeld ophang van de dispaartheid die de modernistische kunst in feite was. Immers, in de modernistische literatuur kan je twee, aan elkaar tegengestelde, of eventueel in elkaars verlengde liggende, tendensen onderscheiden, zoals is aangetoond door A.L. Sötemann in het belangrijke opstel "Twee modernistische tradities in de Europese poëzie" (Sötemann 1985: 77-94). Op dat onderscheid zal ik het eerste deel van mijn verhaal verder bouwen. De meer traditionele, neoclassicistische ontwikkelingen in de Vlaamse literatuur (de zogenaamde *arrière-gardes*) die zich gelijktijdig voordeden, laat ik buiten beschouwing.

De eerste modernistische traditie wordt de 'zuivere' genoemd. Het is de poëtische opvatting zoals ze tot uitdrukking komt in het muzikale of – in zijn eigen term – "organies expressionisme" van Van Ostaïjen, de zogenaamde zuivere woordmuziek, of in de kleuren- en lijncomposities van Piet Mondriaan en de andere kunstenaars van het Nederlandse dadaïstische tijdschrift *De Stijl*. Daarnaast, of daartegenover, is er de 'onzuivere' traditie. Voor deze 'onzuivere' (of romantische) modernistische kunstenaars is kunst geen doel op zichzelf, het kunstwerk wordt niét beschouwd als autonoom artefact, kunst is vooral een middel om een boodschap te verkondigen. Deze schrijvers dachten met kunst de wereld te kunnen redden, een boodschap van pacifisme te kunnen uitdragen, een reddingsactie op het getouw te zetten die zich natuurlijk opdrong in de contemporaine ondergangssfeer. De vertegenwoordigers van die 'onzuivere' traditie schreven breed uitwaaiende, dithyrambische poëzie waarin de idealen van universele

broederschap, christelijke naastenliefde en een *Welt-und-Allgefühl*, het gevoel één te zijn met de medemens, met de hele wereldgemeenschap, werden uitgedrukt. Zoals in een Griekse dithyrambe zongen zij de lof, niet alleen van God, of van Dionysos, maar van de hele mensheid. Het prototype van die *unanimistische* poëzie – de term refereert aan het bekende *Vie unanime* (1908) van de internationalist en pacifist Jules Romain – was in de Vlaamse literatuur zonder twijfel Van Ostaijens tweede dichtbundel *Het sienjaal* (1918). De literair-historische term die voor deze ‘onzuivere’ modernistische literatuuropvatting geldt, is humanitair expressionisme, ook wel ‘kosmisch’ of ‘romantisch’ expressionisme genoemd. Hoewel de eerste kiemen van dat unanimistische, of dus humanitair-expressionistische gedachtegoed zijn gezaaid in Van Ostaijens ambivalente debuut *Music-Hall* (1916), een bundel waarin ook al een beeld van het gemeenschapsgevoel en de idee van de collectiviteit vervat zitten, vinden we vooral in *Het sienjaal* de boodschap van internationale broederschap en een diep godsgeloof op een vastberaden idealistische, directe manier terug. In deze laatste bundel is het lyrische subject vrijwel volledig gericht op de wereld buiten, op de mens. Het ik wordt opgenomen in een utopische wereldgemeenschap en ze vormen samen “één ziel / één kloppend hart.” Die integratie, veeleer een osmose, wordt uitgedrukt in breed uitdijende, associatief gestructureerde verzen. Want laat me duidelijk zijn: de modernistische vernieuwing in de Vlaamse poëzie bleek niet zozeer of uitsluitend uit de ethische oriëntering van literatuur, het meedelen van een maatschappelijk betrokken boodschap of de expressie van een sociaal engagement. Vooral de schrijftechniek was innovatief, zoals uit *Het sienjaal* blijkt, een bundel die dan ook de eerste echte volwaardige expressionistische uiting in de Vlaamse poëzie kan worden genoemd. Zo maakte Van Ostaijens gebruik van woord- en beeldassociaties, van ‘ritmische kernen,’ dat wil zeggen: de regelmatig metrisch opgebouwde verzen ruimen plaats voor woordgroepen die niet zozeer inhoudelijk-semantisch, dan wel ritmisch-muzikaal samenhang vertoonden. Die nieuwe vormtaal bleek de meest pregnante expressie te zijn voor de heilsverwachting en de intense levensvreugde waar die gedichten getuigenis wilden van aflegden.

Hoewel Van Ostaijens in de laatste maanden van de Eerste Wereldoorlog zonder twijfel de meest vernieuwende bundel publiceerde in Vlaanderen, was hij op dat moment geen centrale figuur in het literaire veld. Achteraf kan het misschien verbazen, maar in de eigen tijd werd het dichtwerk van Van Ostaijens niet naar waarde geschat (en ik druk me nog eufemistisch uit). Méér nog, de bundel *Het sienjaal* werd al kort na publicatie uit de handel gehaald zodat de contemporaine betekenis van het poëzieboek aanvankelijk op niets anders berustte dan op mythevorming. De Antwerpse dichter vluchtte op het eind van de oorlog, in november 1918, naar Berlijn, omdat hij een veroordeling en gevangenschap wegens activistisch engagement vreesde. Het activisme is in feite een verzamelnaam en

groepeert een geheel van ideologische opvattingen die tijdens de oorlog bestonden en die op diverse manieren de Vlaamse zaak wilden behartigen. Aan die terminologische kwestie, de begripsverwarring, is recent een artikel gewijd in *De Trust der Vaderlandsliefde: Over literatuur en Vlaamse Beweging 1890-1940* (2005). Zo was er een radicale stroming die nauw aansloot bij de Duitse *Flamenpolitiek* en bij monde van de Raad van Vlaanderen de onafhankelijk Zuid van Vlaanderen eiste; andere, meer gematigde activisten wilden meer rechten voor Vlaanderen in een federaal Belgisch staatsbestel. Nog anderen waren communistisch en internationalistisch georiënteerd (Buelens & De Ridder 2005: 162-198). Er moet dus worden opgemerkt dat er uiteenlopende politieke richtingen in het activisme bestonden.

In elk geval kende de avant-garde dichter Van Ostaijen in de eigen tijd weinig succes. Zo flopte ook de verkoop van zijn Berlijnse bundel *Bezette Stad* (1921). Geert Buelens stelde op basis van verkoop- en verzendlijsten vast dat na zes maanden maar een derde van de in totaal 540 gedrukte exemplaren van de bundel was verkocht (Buelens 2001: 159). Maar wie was dan wel de populairste onder de Vlaamse modernistische dichters? Dat was beslist Wies Moens, de schrijver uit wiens memoires ik zonet een fragment citeerde. Moens' debuutbundel *De Boodschap* (1920) – een titel die betekenisverwantschap vertoont met het 'sienjaar' – beleefde herdruk na herdruk, zelfs een eerste herdruk in het jaar van verschijnen, en al na een jaar werd de bundel in een verzameluitgave gepresenteerd.

Van Ostaijen en Moens, aanvankelijk waren zij geestesgenoten in de Vlaamse poëzie, allebei representanten van het humanitair expressionisme, beiden sociaal betrokken avant-garde dichters die hun literaire werk inschreven in een socio-politiek discours dat vanuit een affiniteit met het programma van de Vlaamse Beweging, en meer bepaald de Frontbeweging, op broederliefde, een nieuwe maatschappij, en op pacifisme was gericht. Toch zullen zij als antipoden de literatuurgeschiedenis ingaan. Van Ostaijens werk maakte op korte tijd een ontwikkeling door van humanitair naar organisch expressionisme, een verschuiving die zich in feite al aankondigde in de ritmische klankstructuren die we in *Het sienjaar* aantreffen. Moens bleef trouw zweren aan zijn christelijk humanisme en de wijze waarop literatuur die visie mee gestalte kon geven. Later, in de jaren dertig, koos hij dan resoluut voor een volks-Diets nationalisme, en boette de betekenis van zijn scheppende werk zienderogen in. Zijn poëzie verkommerde stilaan in de slagschaduw van diens almaar nadrukkelijker en verdachter ideologische profileringsdrang.

Na zijn vlucht naar Berlijn, in oktober 1918, kwam Van Ostaijen in contact met een revolutionair politiek klimaat, met de communistische Spartakisten die bloedig werden onderdrukt (Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht zijn er vermoord), met anarchie, maar ook met nieuwe modernistische kunstuitingen die van grote

invloed zijn gebleken voor diens latere literaire ontwikkelingen. Zo zijn onder meer zijn eerste proeven van het “lyrisme-à-thème” ontstaan, en ook het groteske proza dat hij in Berlijn schreef was de eerste getuige van dit genre in de Vlaamse literatuur. In die periode distantieerde Van Ostaijen zich nadrukkelijk van Moens, wiens poëzie hij als een vorm van “buiten-lyriese-hogeborstzetterij” beschouwde. Het opstel “Wies Moens en ik,” opgenomen in Van Ostaijens bundel *Self-defence*, vangt als volgt aan:

Een van de aspecten van het verschil tussen Moens en mij is dit, dat Wies Moens, bewust of onbewust – en ik denk in zijn verschijnen onbewust – als mens op zijn milieu weldadig ageert en dat ik, voor zover ik zonder het te willen ageer, meer een malaise verwek en anderzijds bewust elke actie van mens tot mens tracht uit te schakelen en enkel wil hebben dat mijn gedicht, vanwege zijn sonore diepte, agere. Buiten zijn dichterschap overtuigt Moens door zijn verschijning, ik meen dit zowel van de kant der fysiek als van de kant der gebeurtenissen. Ik overtuig zelfs niet eens als dichter, dit is als een aan zijn gedichten gekoppelde mens; ik wil dat de gedichten verschijnen als vrije organismen, zonder verband tot de schepper. (Van Ostaijen 1977: 328)

Moens koos na zijn eerste bundels *De Boodschap* en *De Tocht* (1920), en ook *Opgangen* (1921) en *Landing* (1923), voor een ‘volksverbonden’ dichtkunst, poëzie van een martelaar voor zijn volk, van een mens – die in de woorden van Van Ostaijen – weldadig ageert op zijn milieu, die politiek gesproken sterk Groot-Nederlands was georiënteerd en elke versregel op nationaal-solidaristische grond fundeerde. Moens dichtte later, nog nadrukkelijker in het teken van de Groot-Nederlandse gedachte, volks-Dietse nationalistische verzen in de trant van:

Torens van Dietsland,
 stenen gedichten
 van hemelheimwee!
 Zingende bakens,
 hoog uit de graanzee
 die wiegt aan uw voet,
 hoog uit het rode papaverveld
 der daken opschietend in zomergloed.
 Trotse getuigen der Dietse ziel [...]
 (uit *Golfslag*, 1935, opgenomen in Moens 1974: 89)

Regels waarvan de kiemen al in de jaren twintig aanwezig zijn in Moens’ poëzie. Van Ostaijen was dus een nieuwe weg ingeslagen, voelde zich in die ‘volksverbonden’ omgeving van “stenen gedichten” niet eens meer een geloofwaardig dichter. Hij beleed een nieuwe esthetica die minder direct de getuigenis van

een mens- en wereldvisie wilde zijn. Moens daarentegen zette zijn poëzie almaar resoluter in voor de sociale en later ook de politieke strijd die naar het grote integristische Dietsland moest voeren. Dietsland als de vereniging van Vlaanderen, Nederland en Frans-Vlaanderen.

Dat Dietse gedachtegoed, weliswaar meer internationaal gedefinieerd, vinden we het meest uitdrukkelijk terug in het Vlaamse avant-garde (of dus modernistische) tijdschrift *Ruimte* (1920-1921), een literaire periodiek waarin zowel Paul van Ostaijen als Wies Moens gelijktijdig publiceerden. Teneinde dat Groot-Nederlandse gedachtegoed te kunnen beschrijven, en de band met de contemporaine Afrikaanse politieke strijd en literaire ontwikkelingen te kunnen blootleggen, zal ik een korte ontwikkeling schetsen van dat Antwerpse blad *Ruimte*, dat wellicht één van de literair-historisch interessantste ondernemingen in het interbellum in Vlaanderen was. De getuigenissen van volksverbondenheid met de Afrikaner gemeenschap moeten onder meer in de marge van dit periodiek van overwegend oud-activisten worden gesitueerd, meer bepaald in de brede waaier van Vlaams-nationalistische ideologische opvattingen, recent ook wel de 'postactivistische subcultuur' (Reynebeau 2005: 105) of het 'naoorlogs activisme' (Buelens & De Ridder 2005: 184 e.v.) genoemd, waarin de medewerkers van *Ruimte* gedijden.

Na 11 november 1918, de dag dat de wapens zwegen en die het eind van de verwoestende strijd markeerde, zochten jonge Vlaamse schrijvers nieuwe publicatiemogelijkheden. Een breuk met de oude burgerlijke waarden impliceerde naast de ontwikkeling van een nieuwe kunststroming ook de oprichting van nieuwe tijdschriften. Revolutionaire jongeren, van het front teruggekeerde jonge soldaten, veroordeelde activisten en gestigmatiseerde studenten van de vernederlandste/vervlaamste Von Bissing-universiteit in Gent, die door de *Flamenpolitik* in staat waren geweest tussen 1916 en 1918 in bezet België in het Nederlands te studeren en daar in de repressietijd zijn voor gestraft, zij allen zochten naar nieuwe samenwerkingsverbanden. Een van die nieuwe spreekorganen van de jonge garde was *Ruimte*, het tijdschrift van de Antwerpse boekhandelaar en uitgever Eugène de Bock (De Sikkel). De Bock probeerde in 1920 alle jonge krachten van de avant-garde in Vlaanderen te bundelen. Eugène de Bock was trouwens zelf wegens activistische bemoeienissen na de oorlog uit zijn ambt van bibliothecaris gezet. Hij poogde vooral oud-activisten weer te groeperen in een strijd die tegen de Frans-talige elite van het Belgische staatsysteem was gericht. Hij verkreeg de medewerking van dichters en prozaïsten, van essayisten en wetenschappers, van politici, historici en sociologen die zich over de meest diverse maatschappelijke kwesties uitlieten. De meeste medewerkers hadden tijdens de oorlog al bijdragen geplaatst in het Antwerpse flamingantische studentenblad *De Goedendag* en in het Gentse 'activistische' universiteitsblad *Aula*. Onder deze schrijvers herkennen we Wies Moens, Marnix Gijsen, Gaston Burssens, Paul van Ostaijen en anderen.

In de pilootaflevering van *Ruimte* is een manifest gepubliceerd, waarin de socioloog Herman Vos de doelstellingen van het tijdschrift probeerde te verduidelijken. Deze programmatische tekst omvatte drie stellingen, die de voorwaarden zouden scheppen voor een toenadering tot de Zuid-Afrikaanse literatuur, en meer bepaald aan de basis zouden liggen voor allerlei beschouwingen over de betekenis, ook voor Vlaanderen, van de Afrikaner taalbewegingen en de Afrikaner-bevrijdingsoorlogen in de negentiende en begin twintigste eeuw. Herman Vos, de Vlaams-bewuste maar internationalistisch georiënteerde socioloog, beklemtoonde ten eerste de noodzaak "de geest zo ruim mogelijk te houden," dat wil zeggen *Ruimte* zou zich openstellen voor de problemen waar de hele mensheid mee te kampen had. Er bestond vanuit humanitair oogpunt, in die nieuwe grote wereldruimte, geen onderscheid tussen vrijzinnigen en katholieken. Intellectuelen met een activistisch verleden en dus een sterk gevoel van verbondenheid met de strijdpunten van de Vlaamse Beweging kregen publicatieruimte in het tijdschrift. Ten tweede benadrukte Herman Vos dat literaire en artistieke kwesties uitsluitend in een maatschappelijke context dienden te worden geplaatst. Literaire producten konden niet buiten een algemeen-cultureel, sociaal, politiek of economisch referentiekader worden bestudeerd. Tot slot stelde inleider Vos dat de moderne kunstenaar diende uit te gaan van een gemeenschapsideaal; de kunstenaar verdedigde een sociale ethiek. Die laatste stelling was in elk geval een reden om alle schrijvers en tijdschriften die het credo van de nieuwe gemeenschapskunst, de expressionistische *Gesamtkunst*, niet onderschreven af te wijzen. De modernistische kunstenaars distantieerden zich duidelijk van hun voorgangers. Vanuit een hedendaags perspectief moet natuurlijk worden opgemerkt dat het beeld dat zij van het 'oude' avant-garde tijdschrift *Van Nu en Straks* naar voren schoven, niet strookte met de werkelijkheid, omdat de modernisten de ethische bekommernis van de vorige generatie, de 'Negentigers' in Vlaanderen, vooral niet onder ogen wilden zien. Voor *Ruimte*, bij monde van Herman Vos, moesten kunstenaars en intellectuelen vooral "mannen van de daad" zijn. Literatuur was toen duidelijk toch nog een mannenzaak. Door een dynamische visie te ontwikkelen op mens en maatschappij verleenden de redacteurs van *Ruimte* voorrang aan de collectiviteit; in het gevoerde discours waren dat respectievelijk het proletariaat, de socialistische partij en de staat. Niet de Belgische staat, maar de ideale, (neo)platoonse staat waarin het ideaal van menselijke broederschap werd gekoesterd, in de hoop eindelijk een einde te stellen aan de ellende in de ontwrichte wereld kort na de Eerste Wereldoorlog.

De drie stellingen, die ik hier even kort samenvatte en toelichtte, geven het al aan: de toon in *Ruimte* was er niet een van verbittering, desillusie of pessimisme. Ondanks de sociale en ook de materiële moeilijkheden waar vele oud-activisten mee te kampen hadden – zij werden immers na de oorlog veroordeeld wegens

collaboratie met de Duitsers – sprak er vooral hartstocht, geestdrift, jeugdig idealisme uit hun essays en gedichten. Zo bijvoorbeeld in het werk van Wies Moens: als oud-student van de Von Bissing-universiteit, als oud-medewerker van het activistische universiteitsblad *Aula*, werd hij meteen na de oorlog voor die intellectuele en maatschappelijke keuzes gestraft. Het ouderlijk huis werd geplunderd, hij is opgesloten in de gevangenis (en alleen kortstondig vrijgelaten om zijn stervende moeder bij te staan), en ten slotte is hij jarenlang uit zijn burgerrechten ontzet. De veroordeling, die als een aanval op rechtmatige Vlaamse eisen werd vertaald, heeft zonder enige twijfel bijgedragen tot de grote populariteit van Moens' werk na de oorlog. Hij oogstte als martelaar voor de Vlaamse zaak succes bij de jongeren, zijn bundel *De Boodschap* werd onthaald als de frisse, spontane uitdrukking van een vastberaden christelijk geloof en een universele broederliefde. De brieven die hij in de gevangenis had geschreven, de *Celbrieven* (1920), drukten de hoop op een nieuwe, vredevolle samenleving uit. Net als Van Ostaijen las Moens in die dagen Duitse expressionistische poëzie; hij kende werk van enkele dichters uit Kurt Pinthus' legendarische anthologie *Menschheitsdämmerung* (1920), hij was een vurig bewonderaar van dichters als Else Lasker-Schüler, van wie hij werk vertaalde, en Franz Werfel, de schrijver van pacifistische bundels als *Weltfreund* (1911) en *Wir sind* (1913). Beïnvloed door de toon en de beeldspraak, maar dus ook door de beeldassociatieve schrijftechniek van deze dichters, ontwierp Moens zijn eigen psalmische *O Mensch!-lyriek*: een religieus geïnspireerde, retorisch getoonzette hymne aan de mensheid in een schier eindeloze stroom van pathetische uitroepen. *Ruimte* publiceerde deze gedichten van Moens, en van Van Ostaijen enkele gedichten uit *Feesten van angst en pijn* (1928). Het blad was in Vlaanderen het "geestelijk brandpunt van het humanitair expressionisme" (Van Passel 1958).

Op het moment dat Van Ostaijen, vanuit zijn mistroostige Berlijnse ballingsoord, kopij instuurde voor *Ruimte*, was hij al op weg naar die 'nieuwe esthetica.' *Het sienjaal* had hij immers al ruim twee jaar vóór de oprichting van *Ruimte* uitgegeven, en hij beschouwde in 1920 dat standpunt als achterhaald. Dat hij toch kopij instuurde voor deze periodiek was vooral te wijten aan het mislukken van zijn project een eigen avant-garde tijdschrift op te richten. Bij gebrek aan voldoende intekenaars stierf dat plan een vroege dood, en werd het ook later niet meer hernomen.

Ruimte riep dus onomwonden, maar wel in opgewonden bewoordingen, op tot humanitarisme en edelmoedigheid, en een dichter als Wies Moens onderschreef enthousiast dat programma. Dat het toch al gauw misliep met *Ruimte*, al in de tweede jaargang, had veel, zoniet alles te maken met de eigenzinnigheid en de verschillende literaire en politieke agenda's van de vele medewerkers. Weliswaar verbonden door het geloof in een betere wereld, en groot geworden in

een fractie van het activisme, schreven zij uiteenlopende functies toe aan kunst. Sommigen wilden combatterver ageren, van mens tot mens, door aan te sluiten bij de internationalistische en anti-militaristische Clarté-beweging, anderen gaven een volstrekt andere invulling aan de notie 'gemeenschapskunst.' Algemeen gesproken kan je stellen dat de twee richtingen in het Europese modernisme, in de termen van Sötemann de 'zuivere' en 'onzuivere' traditie, de splijtzwam waren die het vroegtijdige failliet van *Ruimte* aankondigden. *Ruimte* ging ten onder aan een ongemakkelijke poëtische spagaat. Moens versus Van Ostaijen, zou je kunnen stellen (Buelens 2001: 137 e.v.). Of de ethisch-romantische literatuuropvatting versus de autonomistische esthetische tendens. Of zoals ik al eerder aangaf: het humanitair tegenover het organisch expressionisme. Maar wat ik hier als binaire opposities voorstel, is eigenlijk een vermeende dichotomie. De categorisering is uiteraard minder contrastief dan in dit korte bestek zou kunnen worden vermoed, of uit de uitspraken van Van Ostaijen zou blijken. Hoe dan ook, uiteindelijk gaf die als tweespalt voorgestelde ontwikkeling aanleiding tot een levendig expressionismedebat in Vlaanderen (1920-1923), dat uiteindelijk werd beslecht door Van Ostaijens belangrijke opstel "Modernistische dichters" (1923). De verschillende opvattingen die in *Ruimte* aan bod kwamen, hadden de krijtlijnen bepaald waarbinnen een van de meest legendarische, vooraanstaande literaire debatten in de geschiedenis van de Vlaamse literatuur is gevoerd.³ Een debat waarin Van Ostaijen zijn 'Sienjaal'-poëtica verwierp, en dus in één beweging ook de ethisch bepaalde poëtica van Wies Moens, die zoals hij al eerder stelde "als mens weldadig op zijn milieu ageerde." Op dat ogenblik ging Van Ostaijen er al lang niet meer van uit dat de dichter vanuit een ethische roeping schrijft, en dus het publiek moet helpen ontvoogden. Ook de idee van de confessie, het verkondigen van een blijde boodschap, had hij als achterhaald terzijde geschoven. Van Ostaijen wilde de lezer vooral verrassen, zijn publiek verschalken, hij noemde een dichter een "jongleur met vuurfakkels," een "goochelaar," een "attractie-nummer." Vandaar ook zijn voorkeur voor kinderrijmpjes en volkse liedjes, zijn keuze voor muzikale ritmen, voor populaire deuntjes, waarin telkens weer een glimp van de *tristesse* van de volwassenenwereld aanwezig is.

Ruimte viel dus in korte tijd uiteen, door onenigheid die op verschillende politieke, maatschappelijke en dus ook op poëtische visies terugging. De modernistische dichter Moens, hij verraste zijn lezers almaar minder. Hij offerde zijn kunst voor de sociale en de politieke zaak van Vlaanderen. Aanvankelijk wilde hij

³ Buelens spreekt over "één van de meest hoogstaande literaire pennentwisten uit onze literatuurgeschiedenis" (Buelens 2001: 160). Zie ook T'Sjoen, Y. 1999. "'De wedergeboorte van Paulus.' De dichter Achilles Mussche in het expressionistische poëziedebat in Vlaanderen (1921-1923)." *Revolver* 26.2: 45-77.

de gemeenschap die hij steevast 'het volk' noemde alleen *cultureel* ontvoogden, de Groot-Nederlandse gedachte kreeg aanvankelijk uitsluitend een *culturele* connotatie. Later verschoof die in de richting van een *politiek-ideologisch* stellingname.⁴ Met poëzie wilde hij dan niet zozeer de wereld beter maken, vanuit een christelijk humanisme, maar probeerde hij een politieke heilsboodschap door te drukken. Daar ging zijn poëzie vanaf de jaren dertig steeds meer onder lijden. Na het verdwijnen van *Ruimte* richtte hij in 1921 het blad *Ter Waarheid* op, waaruit nog een volksverbondenheid sprak die kan worden omschreven als internationalistisch, christelijk en humanitair. Maar toen hij mee aan de wieg stond van het Verdinaso (Verbond van Dietse NationaalSolidaristen, 1931), was de universele broederliefde verengd tot een 'volksverbonden' Vlaams-nationalistisch, Groot-Nederlands ideeëngoed, dat we ook wel als volks-Diets nationalisme kunnen aanduiden. Voor de duidelijkheid: in die Dietse *Blut-und-Boden* ideologie, die ook haar uitdrukking moest vinden in de nieuwe gemeenschapskunst, was toen vanuit Moens' optiek niet meteen nog een prominente plaats voor de Afrikaanse literatuur, hoewel de aandacht voor de ontvoogding van het Afrikaans en de Afrikaners is gebleven. Bijvoorbeeld in de vorm van een terugblik. Het gedroomde Dietsland van Moens reikte toen al niet meer tot Transvaal en Oranje-Vrijstaat. Die geografische beperking deed geen afbreuk aan Moens' liefde voor het blanke Afrikanerdeel van de Zuid-Afrikaanse bevolking. Die liefde bleek ook tijdens en na de Tweede Wereldoorlog gestoeld op dezelfde etnische en romantische gronden.

3. De Afrikaner in het vizier van negentiende-eeuwse Vlaams-nationalisten

Die vaststelling brengt me bij het tweede deel van mijn uiteenzetting, waarin ik de volgende vragen als richtsnoer voor mijn expeditie wil hanteren: hoe is de belangstelling voor de Afrikaner kwestie gegroeid in Vlaanderen, en in welke mate heeft Wies Moens bijgedragen tot een zekere bekendheid van Afrikaanse schrijvers in Vlaanderen. Of nog anders geformuleerd: in welke mate gebruikte Moens het Afrikaner 'vrijheidsstreven' voor de eigen Vlaamse ideologische boodschap, en welk beeld hing hij in allerlei opstellen op van het oeuvre van een select groepje blanke Afrikaanse dichters, meer bepaald van de dichters die door Kannemeyer zijn ondergebracht bij "die eerste geslag" (Kannemeyer 1984: 104-146).

Maar dus eerst een korte historische schets van de wijze waarop fracties in de Vlaamse Beweging een bepaald beeld van de contemporaine literaire en politieke ontwikkelingen in Zuid-Afrika wilden creëren of propageren. Een studie van

⁴ Vergelijk met Buelens 2001: 411-413.

de beeldvorming die eigenlijk nog moet worden aangevat. Wilfred Jonckheere heeft er in zijn imagologische studie *Van Mafeking tot Robbeneiland* ook al op gewezen: er is nog maar weinig wetenschappelijk onderzoek gedaan naar de thematisering van de tweede Anglo-Boerenoorlog in literaire teksten die in diezelfde periode, of kort na de Vrede van Vereeniging (1902) zijn geschreven, en al dan niet gepubliceerd. In Nederland en Vlaanderen wekte die tweede Anglo-Boerenoorlog veel beroering, en ook de eerste oorlog, de Transvaalse Opstand, had in de Lage Landen de belangstelling voor de zaak van de Afrikaners gewekt. Dat die aandacht er vanuit Nederland was, spreekt eigenlijk voor zich. Zich beroepend op de romantische en kolonialistische idee van 'stamverwantschap,' en vanuit een nationalistische reflex, nam men het in het Noorden op voor de Boeren die het juk van de imperialistische Britten probeerden af te schudden (Jonckheere 1999: 20). De Engelsen hadden eerst op een brutale manier Transvaal geannexeerd, en enkele jaren later heroverden de Afrikaners hun republiek (de 'Zuid-Afrikaansche Republiek' of dus Transvaal). De basis voor de stichting van de Unie (gesticht in 1910) was gelegd.

Die strijd van de Afrikaners voor hun republieken (sinds de Grote Trek, 1838) tegen de Engelse agressor wekte in de Lage Landen bewondering, een gevoel dat nog scherper was bij het uitbreken van de volgende Anglo-Boerenoorlog in 1899. Zoals gezegd speelde een groeiend Nederlands nationalisme hierbij een rol. Immers, eind negentiende eeuw koesterde men in Nederland het ideaal van een Groot-Nederlands cultuurimperium, zoals Jonckheere in zijn studie stelt, en Zuid-Afrika bleek een gebied dat door de geschiedenis en de taal dienst kon doen voor de "culturele expansie vanuit het Nederlandse taalgebied" (Jonckheere 1999: 21). Transvaal werd in die tijd zelfs beschouwd als de twaalfde provincie van Nederland, 'Nieuw Holland' in Afrika. Ook in Vlaanderen bestond die Groot-Nederlandse, of dus Dietse gedachte. Vlaamse intellectuelen, politici en kunstenaars koesterden het ideaal van een hereniging met Nederland, en sommigen verlangden terug naar het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden onder het gezag van Willem I (1815-1830), dat is de situatie vóór de Belgische onafhankelijkheid in 1830. Een politieke gebeurtenis die door veel Vlamingen werd betreurd, zeker nadat het Belgische staatsapparaat en de sociale elite overwegend Franstalig bleken te zijn, én Vlaanderen een economisch achtergestelde regio was. Het proletariaat sprak een Vlaams dialect; de elite, de machthebbers waren eentalig Frans. De Vlaamse Beweging maakte er een speerpunt van de strijd te voeren tegen die verfransing, en te ijveren voor een sociale, politieke, economische en culturele ontvoogding van het Vlaamse volk. De oprichting van de Nederlandsch Zuid-Afrikaansche Vereeniging (1881) en het Algemeen Nederlandsch Verbond (ANV) (1895) hebben bijgedragen tot een profilering van die Groot-Nederlandse gedachte. Het aanhalen van de (bloed)banden met de 'Dietse' stamgenoten, dus ook in Zuid-Afrika, paste in die strategie.

Kortom, de Vlaamse belangstelling voor het reilen en zeilen in de Boerenrepublieken Transvaal en Oranje-Vrijstaat⁵ moet worden beschouwd in het licht van het combattieve programma van de toenmalige Vlaamse Beweging. Vanuit die optiek leverden Vlamingen en Afrikaners gezamenlijk strijd, ze vormden als het ware broederlijk een front tegen de imperialisten, of ze nu Frans of Brits waren. Die 'imperialisten' bedreigden in ieder geval de Nederlandse aanwezigheid of het Nederlands in de wereld. Volgens Wilfred Jonckheere dateert de eerste blijk van Nederlandse en Vlaamse interesse voor de Boerenrepublieken van 1875, toen de consul generaal van Oranje Vrijstaat H.A.L. Hamelberg op het Nederlandse Taal- en Letterkundig Congres in Maastricht sprak over de "stamverwanten" (Jonckheere 1999: 67-68). Korte tijd later wordt die Nederlandse belangstelling, die vooral terugging op een romantisering van de 'heroïsche daden' van de 'oud-Hollandsche' Zuid-Afrikaanse bevolking en die dus als een uiting van (post)koloniale nostalgie kan worden beschouwd, overgenomen door de Vlamingen. Zoals gezegd vanuit een andere invalshoek. De Afrikanerkwestie was voor sommige (oud)activisten 'exemplarisch' voor de strijd die de Vlamingen voerden tegen de verfransing, en voorheen de buitenlandse bezetters, én de wijze waarop men in Vlaanderen omging met de voortdurende dreiging vanuit Frankrijk, vanuit de Franstalige cultuurgemeenschap, van de Franstalige bourgeoisie. De Vlaams-nationalisten zagen een duidelijke parallel tussen hun overlevingsstrijd tegen het Frans en het verzet van de Afrikanernatie tegen de wereldmacht Engeland tijdens de twee Anglo-Boerenoorlogen. Daarnaast, en ook dit moet worden aangestipt, werd de belangstelling van Vlaamse dichters voor de Anglo-Boerenoorlogen toch ook gewekt door de mythe van de uitgestrekte *plaas*. Eep Francken en Luc Renders formuleerden dit als volgt:

Na de Grote Trek vormen de Boerenoorlogen een tweede historische bouwsteen voor de mythologie van het Afrikaner nationalisme en de [...] 'Afrikaanse gedachte.' Behalve een afkeer van al wat Engels was, leverde deze strijd een versterking op van de 'plaas-mythe,' met zijn beeld van het eindeloze land, met hier en daar een plaas, als oase van beschaving in gevaarlijk gebied, en de boer (en vooral ook weer zijn vrouw) als heldenfiguren die konden staan voor al het goede. Dát was het echte leven voor de Afrikaner, die in de stad nooit een thuis zou vinden. (Francken & Renders 2005: 26)

Niettegenstaande de opmerkelijke verschillen in de thematisering van platteland en stad in de Afrikaanse en Vlaamse literatuur, deed deze passage me teruggrijpen naar Wies Moens' bijdrage tot het Vlaamse expressionismedebat begin jaren

⁵ David van Reybrouck heeft het over dat "merkwaardige Boerenepos" (Van Reybrouck 2001).

twintig van de vorige eeuw. Ook hij stelde in een poëtische tekst ("Het nieuwe dichten" in *Ter Waarheid*) dat de dichter geacht is de ruimte van het volledige leven uit te drukken, dat poëzie 'levenskunst' moet zijn. Tegenover de stadspoëzie van onder meer de Gentenaar Achilles Mussche en ook de Antwerpenaar Paul van Ostaijen plaatste hij de natuurpoëzie, de plattelandskunst. De stadsmetaforiek ruilde hij in voor landschapsbeelden als expressievormen voor het nieuwe humanisme en de kosmische liefde die hij predikte. Ook hier vermoed ik een verband met de 'plaas-mythe,' waarvan Moens onder meer in het werk van Zuid-Afrikaanse dichters onder de indruk kan zijn geraakt. Vanzelfsprekend moet die hypothese nog verder worden onderzocht.

Laat ik terugkeren naar mijn uitgangspunt over de invulling van de Dietse gedachte en de wijze waarop radicale Vlaams-nationalisten de blanke Afrikaners in hun nationalistisch discours betrokken. De Dietse eenheidsidee die men eind negentiende en begin twintigste eeuw propageerde, zowel in Nederland als in Vlaanderen, was dus gericht op zowel Nederland en Vlaanderen als op Zuid-Afrika. De gedachte was gebaseerd op vier noties: het gemeenschappelijk 'bloed,' de samenhang die op het etnische ras was gebaseerd, een gedeeld 'verleden' en de taalverwantschap. In onuitgegeven notities van Wies Moens staat dat gevoel van eenheid als volgt uitgedrukt: Groot-Neerlandisme, "onze geestelijke unie met Holland. – Eenheid van cultuur tussen alle volken van Dietsen stam: Vl[aanderen] – Holl[and] – Zuid-Afrika" (Moens 1996: 20). Op dat ogenblik gaf Moens de Dietse gedachte, zoals gezegd, nog een louter culturele en taalkundige invulling. Precies zoals in negentiende-eeuwse teksten van de Vlaams-liberale hoogleraar Paul Fredericq en de Vlaamse schrijver Pol de Mont, lezen we in Moens' bijdragen in onder meer *Volk en Staat* een pleidooi voor het aanhalen van de banden met de Zuid-Afrikaanse "stam- en taalverwanten." Immers, de idee ging terug op de negentiende-eeuwse romantische notie van "de taal is gansch het volk." Opvallend is trouwens dat niet alleen Nederlanders maar ook die radicale Vlamingen zich beriepen op bloed-, taal- en stamverwantschap met de Boeren. Jonckheere heeft er overigens al op gewezen dat confessionele verschillen in het belijden van die verwantschap geen enkele rol speelden (Jonckheere 1999: 69). De protestantse Boeren waren helden, en ze werden door de overwegend katholieke Vlamingen geïdealiseerd. Na de Anglo-Boerenoorlog zal die heroïsering alleen nog maar toenemen, tot ze een flatterend beeld werden op bijvoorbeeld de koekjeströmmels in een kruidenierszaak in Dendermonde.

Paul Fredericq, die begin twintigste eeuw zijn boek *Zuid-Afrika: Verspreide Schetsen* (1913) publiceerde, zelf trouwens protestant en flamingant, wees als taalkundige ook op het belang van de Eerste Afrikaanse Beweging, die zoals J.C. Kannemeyer stelde in diens *Geschiedenis van die Afrikaanse literatuur*, toch vooral gericht was op het schrijven van "leesbare rympies [om] die volk op te voed," en

dus een alfabetiserende doelstelling had (Kannemeyer 1984: 83). De Tweede Beweging was “'n landsbeweging,” dus minder lokaal, met als doelstelling “uiting te gee aan die grootste behoeftes en die diepe wese van die Afrikanervolk. Daarom was die stryd dan ook ernstiger en meer doelgerig” (Kannemeyer 1984: 83-84). Ik las bij Van Coller en Odendaal, en eerder al in het standaardwerk *The Afrikaners* van Herman Giliomee, dat het Afrikaans in 1925 ambtelijke status verwierf en dat dit jaar het einde markeert van die als belangrijker ingeschatte Tweede Afrikaanse Beweging.

Eind negentiende eeuw is er in Zuid-Afrika vooral discussie gevoerd of het Nederlands, dan wel het Afrikaans, als de officiële taal voor Zuid-Afrika dienst zou doen. Het was de periode van het Genootskap van Regte Afrikaners. De Vlaming Paul Fredericq heeft die discussie gevolgd, en juichte de keuze voor het Afrikaans toe. De taal als uitdrukking van de eigenheid van het Afrikaner volk, ondanks Fredericq's begrijpelijke eigen voorkeur en apologieën voor het Nederlands (Jonckheere 1999: 69-70). Zoals de Afrikaners sinds de jaren zestig, zeventig van de negentiende eeuw geleidelijk voor het Afrikaans kozen, en dus voor een (etnisch bepaald) Afrikaner nationalisme dat ijverde voor een eigen politieke en culturele autonomie, zo wenste hij – vanuit zijn Groot-Nederlandse opvattingen – dat de Vlamingen hun identiteit zouden ontleen aan een resolute keuze voor hun eigen taal in Vlaanderen. Ook Pol de Mont, als bestuurslid van het ANV, zou de Boeren in Zuid-Afrika “onze Nederduitsche broeders” noemen, en ook hij benadrukte de Germaanse ‘stamverwantschap’ tussen de Vlamingen, de Nederlanders en de Afrikaners. De vurigheid die we aantreffen in Fredericq's Zuid-Afrikaanse schetsen en in Pol de Mont's toespraken voor de Antwerpse afdeling van het Algemeen Nederlandsch Verbond – hij was voorzitter van het hulpcomité voor Transvaal en Oranje-Vrijstaat, steeds in Dietse termen geformuleerd, zien we ook de volgende decennia opduiken. Dat dit enthousiasme in Vlaanderen vooral aanleiding gaf tot allerlei gelegenhedsvormen van eerbetoon, getuigenissen van bewondering en dus van gevoelens van ‘stamverwantschap,’ en tot weinig teksten van enige literaire betekenis heeft geleid, is ook al eerder in wetenschappelijke en vulgariserende publicaties betoogd. Jonckheere stelt dat de Vlaamse Anglo-Boerenoorlogliteratuur een “interessante vorm van literaire volkskunst of volks-cultuur [is], oprechte gevoelsuitingen die zich (meestal) vertaalden in gelegenhedsverzen waarin de Boeren verheerlijkt en de Engelsen veracht werden” (Jonckheere 1999: 73). Met andere woorden, deze teksten hebben voornamelijk een cultuurhistorisch belang. De verering van de Boeren, door Fredericq ook wel aangeduid als “dit heldenras,” vormt de rode draad doorheen toespraken en in gelegenhedspoëzie, in straatliederen en bijvoorbeeld in het Gentse tijdschrift *Transvaal*, opgericht door Hippoliet Meert, voorzitter van het Boerencomité in Gent (1899-1900, 33 nummers).

In het al vaker geciteerde boek van Wilfred Jonckheere wordt voor de jaren twintig, dus in de '(naoorlogse) activistische' periode, alleen het werk van de priester-dichter en radicale Vlaams-nationalist Cyriel Verschaeve genoemd (Verschaeve 1937 & 1939). Verschaeve vereerde de Boerengeneraal Christiaan de Wet, en verachtte Louis Botha, die immers tijdens de Eerste Wereldoorlog de kant van de Britten had gekozen en als premier Zuid-Afrika heeft gelieerd met Engeland. Verschaeve hanteerde het Dietse discours, net als Fredericq, De Mont en anderen eerder, zoals we dat ook in contemporaine teksten van Wies Moens aantreffen. De tweede Anglo-Boerenoorlog kreeg dus een symbolische, misschien wel mythische plaats in de strijd van de Vlaamse Beweging tegen de Franstalige Belgische overheid, de gegoede sociale klassen, en in de strijd voor zelfstandigheid van de Afrikaners bewonderden de radicale flaminganten de vrijheidsdrang, het christelijk geloof en de vastberadenheid de eigen rechten te laten gelden. De aandacht in Vlaanderen voor Zuid-Afrika, vooral voor het Afrikaanse deel van de bevolking, is tot de vooravond van de verkiezingsoverwinning van de Nationale Party in 1948 en de vestiging van een pervers apartheidregime, onverminderd gebleven. Na 1948 heeft die aandacht weer een andere, daarom niet minder laakbare gedaante aangenomen. Altijd is die aandacht binnen de context van de Vlaamse Beweging te plaatsen. Ik zou zelfs durven stellen dat voor vele flaminganten de taalstrijd van de Afrikaners en de halsstarrigheid waarmee de Boerenrepublieken het Britse imperialisme hebben bevochten, als inspiratiebron voor de eigen Vlaamse strijd hebben gefungeerd.

4. Afrikaner nationalisme als ideologische pasmunt (jaren twintig en dertig) ⁶

De wijze waarop onder anderen Fredericq en De Mont in de negentiende eeuw de band met de blanke Afrikaners aanhaalden, is niet uniek. Dat was dus niet anders in humanitair-expressionistische tijden, begin jaren twintig. De poëzie in Vlaanderen stond in het teken van een nieuw gemeenschapsideaal, en de dichter (een *poeta vates*) kreeg dus messiaanse, profetische allures aangemeten. Hij verkondigde de heilsboodschap, en die was op vrede, liefde en godsgeloof gericht. Het humanitarisme was internationaal georiënteerd, en dus was voor Wies Moens op dat moment de Afrikaner-gemeenschap nog deel van die universele broederband. De Boerenrepublieken, en bij uitbreiding de Afrikaanstalige literatuur,

⁶ De onderzoeksbevindingen die hier worden uitgewerkt, zijn beperkt tot de behandelde periode. De resultaten van het vervolgonderzoek worden later gepresenteerd.

behoorden tot het uitverkoren Dietsland. Toen Moens in oktober 1922 het al eerder vermelde opstel "Het nieuwe dichten" publiceerde, betoogde hij dat de dichter "een mens onder de mensen" is, "dieper mens, vooral: warmer mens." Hij drukte zich in bevlogen romantische termen uit, door poëzie "waarheidsgetrouw" te noemen, en het dichterschap als een verheven, godgegeven opdracht voor te stellen. De poëzie (opvatting) die hij in die tijd propageerde, moest idealistisch en humanistisch zijn. In dat programmatische artikel keerde hij zich af van de dadaïstische experimenten van Van Ostaijen, hij noemde de nieuwe vormexperimenten "eerlijk maar liefdeloos," zodat de kloof met zijn oorspronkelijke geestesbroeder onoverbrugbaar was geworden. Ook van de kant van Van Ostaijen was die breuk zoals gezegd definitief. Hij noemde Moens zelfs een "poëtiesontwortelde." De nieuwe, 'modernistische lyriek,' die ik al eerder in dit opstel tot de traditie van de 'onzuivere' historische avant-garde rekende, moest volgens die poëtisch gedegeneerde Moens een "ethiese drang naar Waarheid en Eenvoud" bezitten. Immers, de dichter staat als mens én als kunstenaar in dienst van de gemeenschap. Tot die gemeenschapskunst rekende hij in elk geval ook de Afrikaanse literatuur.

In zijn memoires blikt Moens terug op die jaren twintig, en zijn 'ontdekking' van en bewondering voor Zuid-Afrikaanse auteurs:

Ongeveer tegelijkertijd met Van Ostaijen's 'curieusen' bundel [*Bezette Stad*, 1921] kreeg ik de dissertatie van Pienaar in handen over de poëzie uit de tweede Afrikaansche taalbeweging. Ik verdiepte me gaarne in deze uitgave, die mij de zangers van overzee: Totius, Malherbe en Leipoldt naderbracht, – nadat ik reeds eerder tot Celliers was gekomen, wiens nieuwste verzenboek ('Jopie Foerée en ander Gedichte'⁷) ik nog in de gevangenis toegestuurd kreeg door Mr. Van Vessem uit Utrecht. (Moens 1996: 263)

Moens las dus het werk van contemporaine Zuid-Afrikaanse dichters, meer bepaald de oorlogsgedichten van de genoemde Malherbe, Leipoldt, Totius en Celliers, op het moment dat hij werkte aan zijn bundels *Opgangen* (1922) en *Landing* (1923). Het zal geen toeval zijn dat hij precies opteerde voor onder meer het werk van de ruimdenkende, meer kosmopolitisch ingestelde Leipoldt, die eerder al door Albert Verwey de eerste 'echte' moderne Afrikaanse dichter is genoemd. Louise Viljoen stelde in haar bijdrage in *Perspektief & Profiel* dat Leipoldts reputatie als dichter voornamelijk berust op de oorlogsgedichten die hij tijdens de tweede Anglo-Boerenoorlog schreef, meer bepaald de bundel *Oom Gert vertel en ander gedigte* (1911). Viljoen stelt dat vele Afrikaanse lezers zich Leipoldt wilden toe-

⁷ De titel luidt: *Jopie Fourie en ander nuwe gedigte* (1920).

eigenen "as volksdigter," en dat is nu net de status die twee decennia later Moens ambieerde (Viljoen 1998: 576). Dat Malherbe ook in het rijtje wordt genoemd, ondanks het feit dat hij – in de woorden van Heidi de Villiers, "nie 'n tipiese oorlogsdigter [is] nie" (De Villiers 1998: 650) – heeft natuurlijk te maken met de 'beïnvloeding' van oudere dichters als Totius en Jan F.E. Celliers, en diens vermelding in het later fel gecontesteerde boek van Pienaar. Dat Malherbe figureert in deze herinnering die in de jaren veertig is opgetekend heeft vooral te maken met het vriendschappelijk contact dat tussen de Zuid-Afrikaanse en de Vlaamse dichter bestond, in de woorden van Moens "een contact dat ik tot mijn beste en schoonste belevingen mag rekenen [...]. Zelden heb ik met iemand die mij een paar generaties vóór was, zo prettig kunnen opschieten" (Moens 1972: 175). Kort na zijn eerste ontmoeting met Malherbe, in Amsterdam voorjaar 1938, hield Moens aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog trouwens meerdere voordrachten over wat hij "de dappere Boeren-Natie" noemde en over "de strijd der Zuid-Afrikaanders en onze eigen volkskamp" (Moens 1972: 176). Moens' bewondering voor de schrijver Malherbe, die onder meer met historische romans de Afrikaner zaak wilde dienen, moet worden beschouwd in de context van het 'volks Dietsé' gedachtegoed dat Moens in die jaren, in redevoeringen en in geschriften, propageerde. Bij uitbreiding kan worden gesteld dat Moens' apologie voor het Afrikaner, en wat hem betreft het Vlaamse, nationalisme gefundeerd was op een ideologische (d.i. Groot-Nederlandse) betekenisgeving van de Anglo-Boerenoorlog. Precies zoals in de Afrikaanse literatuur deze strijd decennialang is voorgesteld als propaganda voor de Afrikaner zaak (Francken & Renders 2005: 233). Het was dan ook geen vreemd toeval dat in maart 1938 twee gedichten van de schrijver van *Die Profeet* in Moens' tijdschrift *Dietbrand: Tijdschrift van het Dietsche Geslacht* (1932-1939) zijn gepubliceerd. Over de relatie tussen Wies Moens en professor D.F. Malherbe is nog geen specifiek onderzoek verricht.⁸

In zijn "Herinneringen aan Zuid-Afrika," eerst gepubliceerd in de laatste jaargang van de collaborerende Diets-georiënteerde krant *Volk en Staat* (1944) (Brems 1998: 96), en later (na Moens' terdoodveroordeling bij verstek) gebundeld in *Proza III* (een privé-uitgave, 1972), en waaruit ik zonet enkele passages citeerde, memoreerde Moens ook zijn ontdekking van het proefschrift van de criticus en

⁸⁶ Niet alleen de relatie Moens-Malherbe, ook andere contacten tussen Vlaams-nationalisten in de negentiende eeuw en naoorlogse Vlaamse activisten en blanke Afrikaanse schrijvers moeten nader worden bestudeerd. Voor een eerste (panoramisch) overzicht van de contacten tussen Vlaanderen en Zuid-Afrika, met de focus op het Groot-Nederlandse ideeëngoed, zie het lemma 'Zuid-Afrika' door J.M. Goris & B. de Graaff, in: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Tiel: Lannoo, 1998. pp. 3781-3790. Overigens wordt in dit lemma evenmin melding gemaakt van de bijdragen van Wies Moens over de Afrikaner kwestie.

geschiedschrijver Pienaar: "Pas na de oorlog, na de 'nederlaag' van het Activisme, zou ik gelegenheid vinden, een paar Zuidafrikaanse uitgaven aan te schaffen. Het waren: de dissertatie van Dr. E.C. Pienaar over 'Taal en Poësie van die Tweede Afrikaanse Taalbeweging,' en de verzenbundel 'Die Saaier' van Jan Celliers" (Moens 1972: 173). Het boek van Pienaar, en de bloemlezing uit 1917 (met in de subtitel de vermelding van Groot Nederland), heeft Moens toegang verschaft tot de contemporaine Afrikaanse literatuur, vertolkers van de Boeren die hij zijn "neven en nichten" pleegde te noemen (Moens 1972: 172). Zijn aandacht, of misschien moet ik zeggen: zijn bewondering, werd echter niet alleen gewekt door de aanblik van de koekjestrømmels in de kruidenierszaak van zijn vader, of enkele jaren later door het boek van Pienaar, en de beschouwingen van flaminganten als Fredericq en De Mont in negentiende-eeuwse geschriften. Ook de oprichting van de Boeren-comités en de voordrachten van Afrikaners in Vlaanderen over de naweeën van de (tweede) Anglo-Boerenoorlog en over het lijden van de Afrikaners zullen op Moens ongetwijfeld veel indruk hebben gemaakt.

Ik formuleer een besluit. Het Vlaamse humanitair expressionisme is gezien de ethische dimensie van de literatuuropvatting, en dus de nadruk op een internationaal humanitarisme, de ideale omgeving gebleken voor het verder aanhalen van de banden met de blanke Afrikaanse 'stamverwanten.' Wies Moens wierp zich in de jaren twintig op als theoretisch grondlegger van de Dietse gedachte, zoals gezegd ten koste van zijn eigen scheppend werk, dat zich eerst in avantgardistische vaarwaters bewoog en veel gunstige kritiek kreeg. Uiteindelijk zal zijn meer concrete politieke invulling van de Groot-Nederlandse gedachte uitmonden in de collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog. De universele broederliefde moest plaats ruimen voor een volksverbonden ideologie, en tot dat nieuwe Dietsland zou hij in de jaren dertig en veertig in redevoeringen en pamfletten naast Nederland en Vlaanderen alleen Frans-Vlaanderen nog rekenen. Nadat hij uit het Verdinaso was getreden (1934), omdat medeoprichter van deze organisatie Joris van Severen de anti-Belgische koers had vervangen door een 'Bourgondisch ideaal,' is Moens verbeterener dan ooit gaan vasthouden aan dat Groot-Nederlandse gedachtegoed waarin Zuid-Afrika na verloop van tijd niet meer zo'n nadrukkelijke *issue* was. In die jaren dertig heeft hij het blad *Dietbrand* opgericht, waarmee hij zich verder isoleerde in het Vlaamse politieke spectrum.

5. Addendum. Nieuwe perspectieven voor de neerlandistiek: de Zuid-Afrikastudies

Het spreekt voor zich dat deze verkenning van een stroming in de Vlaamse interbellumpoëzie, en meer specifiek het beeld dat door de Vlaamse Beweging

jarenlang van de Afrikaner-strijd is gepromoot, beperkt is en eigenlijk in een contextualiserende aanzet is blijven steken. Archiefonderzoek in Vlaanderen, Nederland en Zuid-Afrika, en de discoursanalytische studie van ideologisch gekleurde teksten, is de noodzakelijke voorwaarde om dieper te graven naar netwerking en de vorming van het besproken ideologisch discours. Tegelijk heb ik deze lezing opgevat als een gevalstudie. Van Coller en Odendaal (zie noot 2) hebben er in hun eerder geciteerde (poly)systemische studie op gewezen dat het comparatistisch onderzoek naar raakvlakken en verschillen tussen de Nederlandstalige en de Afrikaanse literatuur nog een aanvang moet nemen.⁹ Het deelonderzoek dat ik met het oog op deze bijdrage heb ondernomen, kan ook voor een vroegere of een latere periode in beide literaire systemen worden verricht. Er zijn perioden van toenadering en van verwijdering geweest, literaire en buiten-literaire omstandigheden hebben daarin een decisieve rol gespeeld. Over netwerken, contacten tussen schrijvers, uitgevers, tijdschriftredacteurs, critici en academici, is nog maar relatief weinig bijengesprokkeld. Een diepgaande comparatistische en invloedenstudie moet nog een aanvang nemen. Het initiatief van Ronel Foster komt hieraan enigszins tegemoet. Samen met Thomas Vaessens en ikzelf wordt in 2007 (of 2008) een vergelijkend studieboek over moderne Afrikaanse en Nederlandstalige poëzie gepresenteerd *Oor grense/over grenzen: Resente Nederlandse, Vlaamse en Afrikaanse poësie*, waarin dergelijke vergelijkende gevallenstudies worden gebundeld. Ik beschouw dat boek als een eerste worp, een poging wetenschappelijke onderzoekers aan Zuid-Afrikaanse, Nederlandse, Vlaamse en ook Poolse universiteiten samen te brengen, en vanuit hun verschillende achtergronden, met hun uiteenlopende expertise, vergelijkend literair onderzoek te laten verrichten. Dat de Afrikaanse literatuur op duidelijk geformuleerde gronden geen deel uitmaakt van de nieuwe literatuurgeschiedenis die door de Nederlandse Taalunie wordt gefinancierd, mag een extra stimulans betekenen om op verschillen en overeenkomsten tussen beide literaire systemen te wijzen. En bij uitbreiding: de neerlandistiek een noodzakelijk internationaal perspectief te geven. De poëzieanthologie *Grenzeloos/Grensloos: 'n Kaleidoskoop van Nederlandse, Vlaamse en Afrikaanse poësie sedert 1900* (in 2007 of 2008 te verschijnen in een coproductie van een Nederlandse, Vlaamse en Zuid-Afrikaanse literaire uitgeverij) van Ronel Foster, Thomas Vaessens en mezelf wil tegemoetkomen aan die andere urgente vraag naar kennis van elkaars literaire teksten en geschiedenis. Een vraag die niet alleen onder academici leeft, maar die ook bestaat bij het brede lezerspubliek in Zuid-Afrika, Nederland én Vlaanderen. De bloemlezingen uit

⁹ Deze (bijgewerkte) tekst wordt gepubliceerd in het studieboek *Oor grense/over grenzen. Resente Nederlandse, Vlaamse en Afrikaanse poësie*. Eds R. Foster, Y. T'Sjoen en T. Vaessens (2007/2008).

de Afrikaanse literatuur, het literair werk van vooraanstaande Afrikaanse schrijvers in Nederland en Vlaanderen dat in onze boekhandels beschikbaar is, en de literaire manifestaties waarop Zuid-Afrikaanse respectievelijk Nederlandstalige schrijvers worden uitgenodigd, zijn indicaties voor die wederzijdse belangstelling. Een interesse die gelukkig niet langer in een Dietse of Groot-Nederlandse context moet worden beschouwd, zoals in de negentiende en begin twintigste eeuw het geval was, maar die gericht is, en ingegeven wordt, door de kwaliteit die beide literaire velden te bieden hebben.

Notes:

1. Lemmata in *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Tiel: Lannoo 1998 (3 delen).
2. Het ADVN (Archief-, documentatie- & onderzoekscentrum van het Vlaams nationalisme) beschikt over een grote collectie met bronnen over de relatie Zuid-Afrika-Vlaanderen. Recente aanwinsten (*ADVN-Mededelingen*, nr.17, juli-september 2006) kunnen het beeld van het Groot-Nederlandse gedachtegoed, en de plaats van Zuid-Afrika in dat (Vlaams-nationale) Dietse discours verder onderbouwen (yt).

Bibliografie

- Beyen, M. 1998. "‘Spijts de geschiedenis....’ Het discours over het nationale verleden in een aantal ‘historische belijdenissen,’ verschenen in Vlaanderen tijdens de Tweede Wereldoorlog." *Hun kleine oorlog: De invloed van de Tweede Wereldoorlog op het literaire leven in België*. Eds D. de Geest, P. Aron, en D. Martin. 155-197.
- Bossenbroek, M.P. 1996. *Holland op zijn breedst: Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Brems, E. 1998. "‘Aanhoort het bloed.’ Het literair-kritische discours in het dagblad *Volk en Staat* (juni 1940-juni 1941)." *Hun kleine oorlog: De invloed van de Tweede Wereldoorlog op het literaire leven in België*. Eds D. de Geest, P. Aron, en D. Martin. 95-110.
- Buelens, G. 2001. *Van Ostaijen tot heden. Zijn invloed op de Vlaamse poëzie*. Nijmegen/Gent: Vantilt/KANTL. 159-209.
- _____. 2002. "Een avantgardist is (g)een groep: Over de wankele avantgardestatus van de flaminganten tijdens het interbellum." *Avantgarde! Voorhoede? Vernieuwingsbewegingen in Nord en Zuid opnieuw beschouwd*. Eds H.F. van den Berg, en G.J. Dorleijn. Nijmegen: Vantilt. 93-102.
- Buelens, G., en M. De Ridder. 2005. "‘t Is allemaal een boeltje.’ Over activisme, frontisme, zaktivisme, arrivisme, neo-activisme, Vlaamsch idealisme, jusqu’aboutisme, Nieuw-Aktivisme, postactivisme en naoorlogs activisme." *De Trust der Vaderlandsliefde: Over literatuur en Vlaamse Beweging 1890-1940*. Eds G. Buelens, M. de Ridder, en J. Stuyck. AMVC-publicaties 7. Antwerpen: AMVC-Letterenhuis. 162-198.

- Coller, H.P. van, red. 1998. *Perspektief & Profiel. 'n Afrikaanse literatuurgeskiedenis*. 2 dln. Pretoria: J.L. van Schaik.
- Coller, H.P. van, en B. Odendaal. 2007. "Die verhouding tussen die Afrikaanse en Nederlandse literêre sisteme. Deel 2: 'n Chronologiese oorsig." [ter perse].
- Damme, E. van. 2006. "'Met u of zonder u, altijd voor u.' De volksverbonden' poëzie van Wies Moens." Diss. Universiteit Gent.
- Francken, E. 2002. "De verre zuster: Zuid-Afrikaanse literatuur in het Afrikaans." *Europa buitengaats: Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen*. 2 dln. Ed. Th. D'haen. Amsterdam: Bert Bakker. I, 329-374.
- Francken, E., en L. Renders. 2005. *Skrywers in die strydperk: Krachtlijnen in de Zuid-Afrikaanse letterkunde*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Fredericq, P. 1913. *Zuid-Afrika: Verspreide schetsen*. Gent: Uitgevers- en boekdrukkershuis Ad. Hoste.
- Geest, D. de, P. Aron, en D. Martin, reds. 1998. *Hun kleine oorlog: De invloed van de Tweede Wereldoorlog op het literaire leven in België*. Leuven: Peeters/Soma.
- Giliomee, H. 2003. *The Afrikaners: Biography of a People*. Kaapstad: Tafelberg.
- Hadermann, P. 1988. "De modernistische doorbraak." *Van 'Arm Vlaanderen' tot 'De voorstad groeit': De opbloei van de Vlaamse literatuur van Teirlinck-Stijns tot L.P. Boon*. Red. M. Rutten, en J. Weisgerber. *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden*, X. Antwerpen: Standaard Uitgeverij. 271-364
- Jonckheere, W. 1999. *Van Mafeking tot Robbeneiland: Zuid-Afrika in de Nederlandse literatuur 1896-1996*. Nijmegen: Vantilt.
- _____. 2001. "Nederland, Vlaanderen en de Boerenoorlog." *Boer en Brit: Ooggetuigen en schrijvers over de Anglo-Boerenoorlog in Zuid-Afrika*. Red. E. Jansen en W. Jonckheere. Amsterdam: Amsterdam University Press. 32-46.
- Kannemeyer, J.C. 1984. *Geschiedenis van die Afrikaanse literatuur*. Tweede, herziene druk. 2 dln. Pretoria/Kaapstad: Academica. I, 75-146.
- Moens, W. 1972. "Herinneringen aan Zuid-Afrika." *Proza III*. Id. Sittard: Privé-uitgave. 171-179.
- _____. 1974. *Gedichten 1918-1974*. Sittard: Privé-uitgave.
- _____. 1974. *Nederlandsche letterkunde van volksch standpunt gezien*. Tweede druk. Brugge: Wiek op.
- _____. 1996. *Memoires*. Met een historische en literaire inleiding door O. Moens en Y. T'Sjoen. Amsterdam/Antwerpen: Meulenhoff/Kritak.
- Ostaijen, P. van. 1977. *Verzameld werk. Proza 2*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Passel, F. van. 1958. *Het tijdschrift Ruimte (1920-1921) als brandpunt van humanitair expressionisme*. Antwerpen: De Sikkel.
- Reybrouck, D. van. 2001. *De plaag: Het stille knagen van schrijvers, termieten en Zuid-Afrika*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Reynebeau, M. 2003. *Een geschiedenis van België*. Tielt: Lannoo. 175-221.
- _____. 2005. "Het besef om de ijdelheid: Paul van Ostaijen en de postactivistische subcultuur." Eds G. Buelens, M. de Ridder, en J. Stuyck. *De Trust der Vaderlandsliefde: Over literatuur en Vlaamse Beweging 1890-1940*. AMVC-publicaties 7. Antwerpen: AMVC-Letterenhuis. 92-113.

- Rousseau, L. 2005. *Die groot verlange: Die verhaal van Eugène N. Marais*. Vierde druk. Pretoria: Protea Boekhuis. 139-146.
- Schaepdrijver, S. de. 1997. *De groote oorlog: Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Amsterdam: Atlas.
- Schutte, G.J. 1993. *De roeping ten aanzien van het oude broedervolk; Nederland en Zuid-Afrika, 1960-1990*. Amsterdam: Nederlands-Zuidafrikaanse Vereniging/Suid-Afrikaanse Instituut.
- Sötemann, A.L. 1985. "Twee modernistische tradities in de Europese poëzie." *Over poetica en poëzie*. Red. W.J. van den Akker en G.J. Dorleijn. Groningen: Wolters-Noordhoff. 77-94.
- Vanacker, D. 1991. *Het aktivistisch avontuur*. Gent: Stichting Mens en Kultuur.
- _____. 2000. *De Frontbeweging: De Vlaamse strijd aan de IJzer*. Koksijde: De Klaproos.
- Vanfraussen, E. 2005. "'Ontbonden in dien stroom der puurste pracht.' Moens' veelvoudige volk en de Duitse bezetter." *Spiegel der letteren* 47.4: 355-376.
- Verschaeve, C. 1937. *Dietsche dichters*. Brugge: Zeemeeuw.
- _____. 1939. *Dietsche gedenkdagen*. Brugge: Zeemeeuw.
- Vervliet, R. 1998. "Pol de Mont." *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. 3 dln. Red. R. de Schryver et al. Tiel: Lannoo. II, 2087-2093.
- Viljoen, L. 1998. "C. Louis Leipoldt (1880-1947)." *Perspektief & Profiel: 'n Afrikaanse literatuurgeskiedenis*. Ed. H.P. van Coller. I, 575-585.
- Villiers, H. de. 1998. "D.F. Malherbe (1881-1969)." *Perspektief & Profiel: 'n Afrikaanse literatuurgeskiedenis*. Ed. H.P. van Coller. I, 649-656.
- Wils, L. 1974. *Flamenpolitik en aktivisme: Vlaanderen tegenover België in de Eerste Wereldoorlog*. Keurreeks 126-1974-2. Leuven: Davidsfonds.